

Жанна Романченко,
аспірантка КНУКіМ

Теорія бібліологічної психології М. О. Рубакіна

У статті висвітлено погляди М. О. Рубакіна на бібліотечну психологію. Проаналізовано різні аспекти бібліопсихології, над якими працювали бібліотекознавці в різні історичні періоди.

Ключові слова: психологія книжкової справи, бібліологічна психологія М. О. Рубакіна, класифікація типів читачів, класифікація типів книг, читачезнавство.

У творчій спадщині Миколи Олександровича Рубакіна (1862–1946) – видатного бібліофіла, бібліотекознавця, письменника, бібліографа – особливе місце посідає теорія бібліологічної психології, яка і сьогодні привертає увагу науковців.

До речі, його сучасники С. П. Вальдгард, А. С. Вияснівський, Я. М. Шафір, Д. А. Чижевський також займалися питаннями бібліопсихології, досліджували психічні, фізіологічні аспекти взаємозв'язку між книгою і читачем. У 70-х роках ХХ ст. до цієї теми зверталися науковці В. П. Таловов, Ю. М. Тугов, А. П. Куликова, Б. Г. Умнов. З кінця ХХ ст. проблеми бібліопсихології знову у полі зору науковців. Не обходить дослідницька увага і творчість корифея бібліологічної психології М. О. Рубакіна.

До питань бібліопсихології М. О. Рубакін звертається у працях «Этюды о русской читающей публике», «Письма к читателям о самообразовании», «Практика самообразования», «Что такое библиографическая психология?», «Психология читателя и книги», «Работа библиотекаря с точки зрения библиопсихологии», покажчику «Среди книг» та ін.

Суть бібліопсихологічної теорії М. О. Рубакіна полягає у наявності «взаємозв'язку» між читачами, між психікою читача та книгою. Водночас, вчений розглядав бібліопсихологію як психологію книжкової справи. Саме тому він дає два визначення бібліопсихології: «1) бібліологічною психологією ми називаємо психологію книжкової справи в процесі її еволюції та дисолюції, тобто розвитку і занепаду, в зв'язку з умовами оточуючого соціального середовища місця і часу; 2) бібліопсихологія є наука про соціальну психологічну дію» [11, с. 150].

На думку Миколи Олександровича, прирівнювати бібліопсихологію до бібліології і розглядати її як один із розділів останньої неправильно, адже книга – це великою мірою психологічне явище. Бібліопсихолог вивчає книгознавство як бібліолог,

але концентрує свою увагу на його психологічних аспектах. Таким чином, наука про книжкову справу для бібліопсихолога є психологією книжкової справи і всіх її галузей в їх взаємозв'язку і функціональній залежності [11, с. 150].

Рубакін започаткував вивчення книги, її вплив на читача та сприйняття читачем друкованого джерела. Ретельний аналіз читацької психології дав йому змогу виокремити такі психічні типи споживачів друкованого слова: абстрактний; синтетичний або аналітичний; індуктивний або дедуктивний.

Науковець проводив соціальний аналіз різних груп читачів, вважав умови життя та характер праці одними із найважливіших чинників, що справляють вплив на читання та сприйняття прочитаного. Його програма вивчення читачів була побудована таким чином, що давала змогу отримувати інформацію про те, які книжки і в яких прошарках суспільства знаходять найбільш позитивний відгук. М. Рубакін відзначав, що запит – це перша сходинка, з якої читач починає свої читання та освіту. Але за першою сходинкою повинні йти друга, третя і т. д., тобто ціла низка сходинок, які б вели людину на гору знання, розуміння, настрою.

Автор бібліопсихології наголошував: нехай читач обирає для читання все що завгодно. Перша справа – не відваджувати, не гасити його інтересу, друга – показати йому ті сходинки якими він самостійно може іти вперед і вгору. Третя справа – відкрити йому значення цих сходинок у процесі його загальної освіти. Четверта справа – надати йому можливість іти цими сходинками вперед і вперед, вище і вище, а також розуміти значення цього сходження для життя [13, с. 139, 140].

Сучасник М. Рубакіна А. Вияснівський зазначав, що заклик Миколи Олександровича до глибокого, вдумливого аналізу явищ не тільки не знайшов відгуку серед фахівців, а навіть викликав ворожнечу. Хоча він особисто погоджувався з тим, що саме Ру-

бакін заклав підвалини бібліопсихології та визначив систему, яка ґрунтується на засадах сенсуалістичного феноменалізму [5, с. 5]. Вивчаючи читача А. В'янівський дійшов висновку: психологічні механізми, що беруть участь у процесі засвоєння художньої літератури мають певний зв'язок з конституційно-біологічними особливостями читачів [5, с. 32].

Вже наприкінці 20-х років ХХ ст. теорія бібліопсихології М. О. Рубакіна мала своїх послідовників, серед яких видатні бібліотекарі Б.О. Борович, Я. В. Ривлін. Вони, зокрема, підкреслювали її матеріалістичний характер [19, с. 62].

С. П. Вальгард у своїх «Нарисах психології читача» (1931) називає М. О. Рубакіна піонером нової науки і зазначає, що його книга «Психологія читача і книги» (1929) заслуговує особливого відзначення, хоча загалом (в основних своїх установах) теорія автора не зовсім сприймається сучасниками. Головною помилкою М. О. Рубакіна, на думку С. П. Вальгарда, є його індивідуалістичне розуміння читання, недооцінка ним соціальної природи книжкового процесу [4, с. 48].

Як відомо, питання впливу художнього тексту на особистість досліджували ще в XVIII–XIX ст. як іноземні, так і вітчизняні науковці. Наприклад, німецький філософ, мовознавець, державний діяч Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835) – серйозно займався проблемами суб'єктивності сприйняття. Він доводив, що ніхто не сприймає слова абсолютно в одному й тому ж смислі. Тому взаєморозуміння між людьми, які спілкуються, водночас є непорозумінням, а згода в думках і почуттях – водночас є і незгодою [6].

Подібних поглядів дотримувався Олександр Опанасович Потєбня (1835–1891) – відомий український і російський філолог, який перебував під значним впливом ідей В. фон Гумбольдта, хоча й розглядав їх у психологічному контексті. На його думку, ніхто не розуміє слова саме так, як інший [10].

Свою формулу сприйняття тексту запропонував і російський філософ, історик, літературознавець В. Ф. Асмус (1894–1975): художній образ відтворюється за орієнтирами, які дані в самому творі, але з кінцевим результатом, що визначається розумовою, душевною, духовною діяльністю читача [1, с. 36].

М. О. Рубакін вважав, що бібліопсихологічна концепція дає змогу виявляти найскладніші психічні (інтимні) переживання – залежно від характеру, темпераменту, типу, складу розуму та мислення, переважаючих емоцій, здібностей та активності чи пасивності.

Дослідник розглядав три типи літератури: «це – знання, розуміння та настрої, які теоретично і

практично відносяться до таких сфер життя людини, як інтимне життя, соціальне та космічне.

Світ інтимний – це світ почуттів, бажань і стремління, світ моїх любові і ненависті, моїх симпатій та антипатій, моїх сподівань, моєї віри, моїх ідеалів, моїх смаків, інстинктів та звичок» [14, с. 34].

Микола Олександрович також звертав увагу на необхідність вивчення психічного типу автора, який написав книгу. Він вважав, якщо психічні типи читача і автора збігаються, то читач краще сприймає і розуміє книгу.

Микола Олександрович Рубакін досить ґрунтовно розробляв біологічні засади своєї теорії. Його син – професор О. М. Рубакін і сучасний російський науковець О. О. Євтюхіна зазначають, що у цих питаннях позиція М. О. Рубакіна збігалася з точкою зору видатного фізіолога І. П. Павлова, його психологічними дослідженнями вищої нервової діяльності. Спираючись на розробки І. П. Павлова, М. О. Рубакін робить висновок, що дійсність сигналізується майже виключно лише подразниками та їхніми слідами у великих півкулях, які безпосередньо переходять у спеціальні клітини зорових, слухових та інших рецепторів організму. Це те, що ми маємо в собі як уявлення, відчуття та сприйняття від навколишнього середовища, як від загальноприродного, так і від соціального, включаючи слово, яке ми чуємо або бачимо. Це перша сигнальна система, вона у нас однакова з тваринами. Але слово створило другу, суто людську, сигнальну систему дійсності, будучи сигналом перших сигналів. Тобто, взаємозв'язок читача і книги, як вважав Рубакін, ґрунтується «на психології сприйняття, це є наука про реакції на такі подразники, як друковане, рукописне та усне слово» [8, с. 17].

Микола Олександрович перший з російських книгознавців почав розробляти типологію книги. За основу цієї типології він запропонував взяти розроблені ним принципи бібліопсихології. До першої групи можна віднести книги інтелектуального типу; до другої – емоційного типу; до третьої – активного типу, що спонукають людину до дій.

У роботі «Етюди о русской читающей публике» М. О. Рубакін перший висловив думку про те, що історія літератури – це не лише історія письменників, їх творів, які несуть у суспільство ті або інші ідеї, але й історія читачів цих творів. На світогляд читача, наголошував автор, накладає глибокий відбиток саме життя, ті умови, за яких цьому читачеві доводиться жити: економічні, соціальні та ін. Отже, якщо російський читач і винен у тому, що

він не багаточислений, але не такою мірою як ті умови, в яких йому доводиться існувати.

В «Етюдах» М. О. Рубакін порушив проблеми стосовно бібліотек, читачів та споживачів, які не втратили своєї актуальності і в наш час. Він вказував на дорожнечу книжок; занепад бібліотек; пристосування до них смаків читачів – смертельної небезпеки для суспільства; любов не до змісту книги, а її обкладинки, до заповнення книжкових шаф книгами в розкішних і витончених палітурках; школу, яка не прищеплює любові до читання; етичний обов'язок бібліотек перед читачами; необхідність вчити читати, заохочувати до читання, сприяти у виборі книг та допомагати користуватися ними; на те, що бібліотека повинна показувати читачеві кращі книги, а читач нехай вибирає і йде вперед сам; на прогресивне самовиховання читача [16]. Науковець закликав до організації та проведення освітянських заходів за активної участі читачів, до покращення умов читання, книгоспоживання та користування бібліотеками.

Свої теоретичні розробки вчений доповнював практичними дослідженнями. Зокрема, він створив класифікацію типів читачів та типів книг. Читацька пошта та безпосередній контакт з ними в бібліотеці довели йому, що правильна рекомендація книг підвищує попит читачів. Безпосередньо в бібліотеці Народного будинку в Лозанні М. О. Рубакін організував бібліопсихологічне вивчення читачів. Завдяки вивченню запитів читачів, організації добору книг для них (кому наукових, а кому науково-популярних) вдалося збільшити відвідування бібліотеки майже в 50 разів [11, с. 154].

Досліджуючи питання бібліопсихології, М. О. Рубакін спирався на теорію «мнеми». Наукове поняття одиниці соціальної еволюції і подібних термінів, що мають корінь грец. μνημα (транслітерація – mneme) – спогад, пам'ять, вперше згадується у 1904 р. німецьким еволюційним біологом Річардом Семоном у праці «Die Mnemische Empfindungen in ihren Beziehungen zu den Originalenempfindungen» («Пам'ять-сприйняття в зв'язку з оригінальними сприйняттями»). За даними Оксфордського словника (Oxford English Dictionary), слово mneme з'явилося в англійській мові у 1921 р., коли книгу Р. Семона переклав на англійську Л. Сімон, назвавши «The Mneme» [17].

Р. Семон вважає одним із головних компонентів поняття «мнеми» – спадковість. Сучасна генетика визначає її як «клітинну пам'ять». При цьому термін «пам'ять» і Р. Семоном, і М. О. Рубакіном тлумачиться вужче, ніж термін «мнема», який означає

не тільки накопичення індивідом онтогенетичної інформації, тобто отриманої із зовнішнього середовища в процесі онтогенезу (розвитку особи), але і взаємодію набутої раніше в процесі філогенетичного розвитку інформації, яка знову діє (явище екфорії). Екфорія (ecphoria; грец. ekphoreo – переносити) – оживлення в пам'яті фрагментів спогадів (енграм) та відновлення за ними цілісності подій чи образу [20].

За теорією Р. Семона, кожного року в результаті подразнення із зовнішнього середовища у людини з'являється збудження, так званий «психічний корелят» дратування, і воно є досить складним явищем. Зміни, які відбуваються в живому організмі, в його речовині, він назвав енграмами, тобто записами, адже все випробуване організмом начебто записується в його живій речовині. З цього приводу науковець висловлюється так: «...речовина живого організму є молекулярнозміненою: вона зберігає слід від пережитого збудження».

М. О. Рубакін, на основі теорії Р. Семона, робить свій висновок – кожен читач у процесі читання вибудовує свою індивідуальну проекцію книги, яку він читає залежно від кількісних та якісних параметрів своєї «мнеми» [14, с. 81].

Теорію бібліотечної психології М. О. Рубакіна не тільки підтримували, але й вважали псевдонаукою. Особливо такі погляди були характерні для радянської доби – 70-х років ХХ ст. Наприклад, на переконання В. П. Таловова, бібліопсихологія М. О. Рубакіна вивчає психофізіологічну сферу діяльності абстрактного індивіда, і вона не має чіткого визначення предмета, тому не може претендувати на науковість [18].

Таким чином, історико-психологічний процес розвитку бібліологічних досліджень гальмувався. Ліквідація бібліопсихології як напряму і перехід М. О. Рубакіна до числа напівзаборонених авторів відкинули дослідження цієї проблематики на десятиліття.

На початку 70-х рр. в одній із своїх статей В. П. Таловов використовує термін «читачезнавство». А через кілька років з'являється його ґрунтовний, аналітичний огляд вітчизняної літератури про вивчення читача та процесу читання. Автор переконує громадськість у необхідності заснування читачезнавства як відносно самостійної галузі соціально-психологічних досліджень. В. П. Таловов навіть окреслює проблематику читачезнавства:

- 1) поглиблений аналіз читацької психології у світлі ленінської теорії відображення;
- 2) вивчення читацької психології як структурно

- оформленого явища, дослідження взаємозв'язку та взаємодії таких її компонентів, як читацькі інтереси, читацькі установки та читацький попит;
- 3) вивчення законів функціонування та розвитку читацької психології в умовах сучасної науково-технічної революції та побудови нових суспільних відносин;
 - 4) місце читацької психології у системі суспільної, групової та індивідуальної свідомості;
 - 5) визначення місця читачезнавства в структурі науки, наукового пізнання соціальних явищ;
 - 6) виявлення усього набору притаманних читачезнавству функцій – історичних, теоретичних, прикладних;
 - 7) розроблення форм та методів утилізації сучасного наукового читачезнавчого знання [18, с. 45].

Проблеми психології споживачів друкованої продукції в сучасних умовах досліджує Т. В. Новальська. Вона вважає, що формування знань про читачів є вкрай необхідним для оперативного задоволення їх інформаційних потреб, створення єдиної бази даних про читачів для відстеження еволюції читацького складу, корегування номенклатури послуг, удосконалення системи обслуговування в цілому [9, с. 28].

Спираючись на дослідження читацької психології в українському бібліотекознавстві, Т. В. Новальська визначає бібліотечне читачезнавство як окрему галузь спеціального бібліотекознавства зі своїм об'єктом, предметом, термінологічним апаратом, своїми закономірностями та етапами розвитку [9, с. 29].

Отже, черговий раз переконаємося, що розробки М. О. Рубакіна та його послідовників потрібні не тільки для певних історичних екскурсів, але й для дослідження сучасних проблем бібліопсихології та перспектив її розвитку. Звичайно, теорія М. О. Рубакіна має недоліки, однак її автор залишається першим науковцем, якому не був байдужий читач, його емоції, потреби, смаки, інтелектуальний та духовний рівень.

Список використаних джерел

1. Асмус, В. Ф. Чтение как труд и творчество [Текст] / В. Ф. Асмус // Вопросы литературы. – 1961. – № 2. – С. 36–46.
2. Бородина, В. А. Читательская Вселенная Н. А. Рубакина [Электронный ресурс] / В. А. Бородина. – Режим доступа: http://www.pedagogika-cultura.narod.ru/private/Articles/N_3/Borodina.htm, свободный. Заглавие с экрана.
3. Брудный, А. А. Психологическая герменевтика [Текст] / А. А. Брудный. – М., 1988.
4. Вальгард, С. П. Очерки психологии читателя [Текст] / С. П. Вальгард. – М.; Л., 1931. – 112 с.
5. Вияснівський, А. Матеріали до конституціонально-психологічного вивчення читачів [Текст] / А. Вияснівський // Журн. бібліотекознавства та бібліогр. – 1929. – № 3. – С. 5–33.
6. Гумбольдт, Вільгельм фон [Электронный ресурс] / Вильгельм фон Гумбольдт. – Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/gritz01/gumboldt.htm>, свободный. Заглавие с экрана.
7. Евтюхина, Е. А. Библиопсихологическая теория Н. А. Рубакина как метод исследования психологической связи, существующей в системе документальных коммуникаций [Текст] / Е. А. Евтюхина // Общенациональный конгресс «Чтение в современном мире: опыт прошлого: взгляд в будущее», 18–21 августа 1991 г.: тез. докл. – М., 1991. – С. 14–15.
8. Евтюхина, Е. А. Библиопсихологический метод Н. А. Рубакина в исследовании связи: психика человека [Электронный ресурс] / Е. А. Евтюхина // Библиотечноеведение. – 2006. – № 4. – Режим доступа: <http://www.rsl.ru/index.php?doc=1354>, свободный. Заглавие с экрана.
9. Новальська, Т. В. Вивчення читача в українському бібліотекознавстві (друга половина XIX – початок XXI століття) [Текст] / Т. В. Новальська : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2007. – 40 с.
10. Потебня, А. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/articles/53/1005374/1005374a1.htm>, свободный. Заглавие с экрана.
11. Рубакин, А. Н. Рубакин (Лецман книжного моря.) [Текст] / А. Н. Рубакин. – 2-е изд., доп. – М., 1979. – 204 с.
12. Рубакин, Н. А. Библиологическая психология [Текст] / Н. А. Рубакин. – М., 2006. – 799 с.
13. Рубакин, Н. А. Основные задачи библиотечного дела [Текст] // Рубакин Н. А. Избранное: в 2-х т. – М., 1975. – Т. 2. – С. 127–146.
14. Рубакин, Н. А. Письма к читателям о самообразовании [Текст] // Рубакин Н. А. Избранное. – Т. 2. – С. 3–126.
15. Рубакин, Н. А. Психология читателя и книги: краткое введение в библиопсихологию [Текст] / Н. А. Рубакин. – М.; Л., 1929. – 307 с.
16. Рубакин, Н. А. Этюды о русской читающей публике: факты, цифры и наблюдения Н. А. Рубакина [Текст] / Н. А. Рубакин. – СПб., 1895. – 246 с.
17. Семон, Ричард «Die Mnemische Empfindungen in ihren Beziehungen zu den Originalenempfindungen» «The Mneme» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Мем>, свободный. Заглавие с экрана.
18. Таловов, В. П. О читательской психологии и теоретических основах ее изучения [Текст] / В. П. Таловов. – Л., 1973.
19. Шафир, Я. М. Очерк психологии читателя [Текст] / Я. М. Шафир. – М.; Л., 1927. – 86 с.
20. Экфория [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lor.inventech.ru/glos/glos1942.shtml>, свободный. Заглавие с экрана.